

ронами; особливості виконання аналогічних договірних зобов'язань, що уклалися між ними раніше; звичаї, зокрема, звичаї ділового обороту, що регламентують правила поведінки у відповідній сфері договірних відносин; дотримання інтересів іншої сторони.

Категорія розумності застосовується і в міжнародному приватному праві, проте має свої особливості викладу у його нормах. Наприклад, Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів [14] у ряді статей поняття розумності розкриває через нерозумність: покладатися на компетентність та розсуд продавця (ст. 35); вимагати виправлення недоліків товару (ст. 46); затримки зі вступом у володіння товаром (ст. 88) тощо. Інколи прямо протиставляються розумність і нерозумність: розумні і нерозумні витрати сторін в договорі купівлі-продажу (ст. 88).

Визначити межі між «розумною» та «нерозумною» поведінкою певної особи, розумною чи нерозумною ціною, строком є досить складно. До того ж, навіть при дотриманні і розумності цих принципів стосовно себе, особи, яка застосовує право, важко оцінити їх дотримання зі сторони інших осіб. Адже критерії, за допомогою яких можна було б оцінити юридичний вчинок конкретного суб'єкта цивільних правовідносин з позицій розумності, мають від-

носний характер, тому що системи цінностей осіб, які реалізують право, можуть суттєво відрізнитися між собою.

Висновки. Закріплення у правових нормах моральних цінностей є своєрідним показником рівня розвитку людської цивілізації. Відсутність чітких нормативно визначених критеріїв розумності вимагає від суб'єктів цивільних правовідносин при реалізації своїх прав враховувати не лише власне, суб'єктивне її розуміння, але й сприйняття розумності іншими суб'єктами та суспільством загалом. Суб'єктивна оцінка не виключає довільного тлумачення розумності, широкої або вузької інтерпретації, а часто і спотворення (перекручування) концептуального задуму законодавця. Для уникнення проблем при визначенні меж розумності необхідні ґрунтовні наукові дослідження, поширення їх серед населення, що сприятиме підвищенню правосвідомості у суспільстві і, відповідно, правильному сприйняттю та застосуванню цього принципу.

Відображення у цивільному законодавстві основних засад розумності, добросовісності та справедливості означає докорінні позитивні зміни у праві, адже вони характеризують тип права, засвідчують процес формування нового цивільного права, яке орієнтоване на утвердження України як правової та соціальної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дзера О. В. Принципи цивільного права / Цивільне право: Підручник. У 2 кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Догерт та ін. ; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 1. – 720 с.
2. Грицак О. В. Принцип розумності в цивільному праві України: поняття та особливості застосування / О. В. Грицак // Адвокат. – 2009. – № 12. – С. 14–19.
3. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лекцій : навчальний посібник. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів : Магнолія плюс ; видавець СПД ФО В. М. Піча, 2005. – 506 с.
4. Філософія культури. Становлення і розвиток. / Под редакцией М. С. Кагана, Ю. В. Перова, В. В. Прозерского, Э. П. Юровской. – СПб.: Издательство «Лань», 1998. – 448 с.
5. Большой англо-русский словарь / Под ред. Н. Н. Амосовой, Ю. Д. Апресяна, И. Р. Гальперина п др. – В 2 т. – Т. 2. Издание 4-е, испр. – М. : Русский язык, 1988. – с. 1072.
6. Юридическая энциклопедия / Отв. ред. Б. М. Топорнин. – М. : Юрист, 2001. – 1272 с.
7. Абушенко Д. Б. Судебное усмотрение в гражданском и арбитражном процессе. – М. : Норма, 2002. – 176 с.
8. Барак А. Судейское усмотрение. – М. : Норма, 1999. – 376 с.
9. Иванова С. А. Некоторые проблемы реализации принципа социальной справедливости, разумности и добросовестности в обязательственном праве // Законодательство и экономика. – 2005. – № 4. – С. 29–34.
10. Емельянов В. И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / В. И. Емельянов. – М. : Лекс-Книга, 2002. – 160 с.
11. Волосатова Л. В. Принцип разумности в реализации субъективных гражданских прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л. В. Волосатова. – М. 2005. – 27 с.
12. Отрадна О. А. Принципы справедливости, разумности, добросовестности в недоговорных обязательствах, возникающих из нанесения вреда, в гражданском праве Украины / О. А. Отрадна // Альманах цивилистики; сб. ст. / под ред. Р. А. Майданика. – К. : Алеута: КНТ: Центр учеб. лит., 2009. – Вып. 2. – С. 370–383.
13. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: монографія. / М. О. Стефанчук. – К. : КНТ, 2008. – 184 с.
14. Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 15. – Ст. 1171.

УДК 347.4

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ТУРИСТИЧНОЇ ПОСЛУГИ CONCEPT AND CHARACTERISTICS OF TOURISM SERVICES

Яворський Р.І.,
аспірант кафедри цивільного
права та процесу Львівського національного
університету імені Івана Франка

Представлена стаття аналізує поняття та ознаки туристичної послуги. Його характерні риси та специфіку. Проаналізовано співвідношення понять «туристична послуга» та «туристичний продукт». Автором зроблений висновок про необґрунтованість вживання поняття «туристичний продукт». Дано авторське визначення поняття «туристична послуга».

Ключові слова: туроператор, туристична послуга, туристичний продукт, законодавство у сфері туризму.

Представленная статья анализирует понятие и признаки туристической услуги, характерные черты и специфику. Проанализировано соотношение понятий «туристическая услуга» и «туристический продукт». Автором сделан вывод о необоснованности применения понятия «туристический продукт». Дано авторское определение понятию «туристическая услуга».

Ключевые слова: туроператор, туристическая услуга, туристический продукт, законодательство в сфере туризма.

Presented article analyzes the concept and characters of tourism services, features and characteristics. Analyzed the relationship between the concepts «Travel Services» and «tourism product». The author concluded that unjustified use of the term «tourist product». Given the author's definition of «tourist service».

Key words: tour operator, travel services, tourist products, the legislation in the field of tourism.

Постановка проблеми. Проблема визначення поняття та ознак, притаманних туристичній послугі в науці та практиці стоїть досить гостро, оскільки легального визначення в законодавстві не дано та існує неузгодженість між поняттями туристична послуга та туристичний продукт.

Стан дослідження. Проблемами визначення поняття «туристична послуга» та «туристичний продукт» займалось ряд вітчизняних та зарубіжних вчених: М. Б. Бижаків, М. І. Брагінський, В. В. Резнікова, М. М. Гудима, Н. В. Сірик, А. Е. Толстова та інші. Проте єдиного підходу наука не виробила до розуміння поняття туристичної послуги.

Метою статті є виокремлення характерних та специфічних ознак туристичної послуги і з'ясування співвідношення даного поняття з поняттям «туристичний продукт».

Виклад основного матеріалу. Різними є точки зору провідних українських та зарубіжних вчених на природу та ознаки послуги як об'єкта цивільних прав. Так, С. С. Алексєєв відзначає, що послуга – це «не сама по собі діяльність, а відповідний результат» [1, с. 75]. На думку М. В. Кротова, послуга, діяльність особи, яка споживається в процесі її здійснення, продукт, який не має уречевленого вираження [2, с. 41].

А. П. Сергєєв та Ю. К. Толстой визначають послуги як дії виконавця (послугодавця), результат яких не має уречевленого результату і не може бути гарантований, здійснювані на користь замовника, зобов'язаного оплатити за надані послуги. На їх думку, під послугами розуміють ті дії, які не мають упредметненого результату, а містять корисний результат у самих собі.

На думку М. І. Брагінського, послугою є дія, яка надає допомогу, користь іншим особам, а роботою – зайняття будь-якою справою, застосування своєї праці. Кожна послуга стає об'єктом зобов'язання, коли виражається, втілюється в якійсь роботі, а робота – коли набуває форми послуги. З погляду хто надає послугу, відповідна дія являє собою роботу, а для того, кому (в чий інтересах) вона надається, – послугу [3, с. 17].

О. Ю. Кабалкіна вважає, що кожне оплатне договірне відношення передбачає наявність наданої послуги. Будь-яка послуга, у свою чергу, є неможливою без виконання певної роботи [4, с. 81]. О. Б. Борисов розглядає роботи як різновид послуг і вказує, що під роботами зазвичай слід розуміти такі послуги, кінцевим результатом яких є виготовлення якого-небудь матеріального предмета (речі) або інший матеріальний результат. [5, с. 11]

На думку Ю. Х. Калмикова, більш правильним слід вважати послуги не різновидом договору підряду, а навпаки – підряд вважати різновидом послуг.

У роботі Л. В. Саннікової послугами визнаються дії послугодавця із збереження або зміни стану не речових благ (майнових прав, інформації, нематеріальних благ), що здійснюються ним на користь послугоотримувача. Під результатом послуг розуміється досягнуте в процесі надання послуг таке збереження або зміна не речового блага, яке передбачене законом, іншим правовим актом, договором, звичаєм ділового або не впливає із суті послуг, що надаються [6].

За визначенням В. А. Васильєвої, послуга – це вид суспільного блага, за допомогою якого задовольняються потреби шляхом вчинення суб'єктом дій, у корисних властивостях яких і полягає інтерес особи. Відносини з приводу надання послуг ведуть до встановлення юридичних прав та обов'язків і, у зв'язку з цим, потрапляють у поле зору приватноправового результату. Коли ж учасники таких правовідносин виступають як спеціальні суб'єкти цивільного права (спеціальними В. А. Васильєва називає

суб'єктів підприємництва), ми маємо справу з комерційним зобов'язальним правовідношенням з надання послуги (комерційною послугою), шляхом надання якої задовольняється інтерес суб'єкта.

В. А. Васильєва визначає поняття «послуга» через виокремлення її характерних ознак, які послугу відрізняють від майна (речі):

- 1) перетворювальна, корисна роль діяльності, що має майнову цінність;
- 2) досягнення результату неможливо гарантувати;
- 3) невіддільність процесу надання послуги від послугоодавача, а корисного ефекту – від послугоотримувача;
- 4) безповоротність;
- 5) неповторність;
- 6) ексклюзивність;
- 7) протяжність у часі. [7, с. 122]

Професор О. В. Дзера, підтримуючи позицію В. А. Васильєвої та погоджуючись із переліком запропонованих нею ознак, ще додає такі ознаки, які нематеріальний характер та нероздільність послуги з особистістю послугоодавача [8, с. 137].

М. Василенко, досліджуючи послугу як об'єкти цивільних прав, виділяє такі ще ознаки властиві послугам, як мінливість якості та нездатність до зберігання [9, с. 69].

Вчені В. І. Жуков та Б. В. Юровський відносять до ознак, які притаманні послугам, такі: 1) невідчутність; 2) мінливість якості; 3) невіддільність від джерела; 4) незбережуваність; 5) невіддільність від джерела [10, с. 21].

Українська дослідниця І. В. Венедиктова виділяє наступні загальні риси: 1) надаються, як правило, при безпосередньому прямому контактному спілкуванні; 2) мають нематеріальний характер; 3) невід'ємні від суб'єктів надання послуг; 4) неможливість до накопичення та перерозподілу; 5) виконуються нерозривні дії з її виконання та споживання, що здійснюються одночасно в одному акті; 6) через складний зміст характеризуються нестійкою якістю; 7) має тривалий характер; 8) характеризується чіткою спрямованістю [11, с. 52].

Концепції щодо розуміння сутності послуг можна звести до наступного переліку: 1) визначення сутності послуги через діяльність (дію); 2) визначення послуги як результату діяльності; 3) як компромісна між першими двома – концепція, за якою сутність послуги розкривається через сукупність (нерозривну єдність) діяльності та її результату; 4) визначення сутності послуги як діяльності, що не має уречевленого результату; 5) визначення сутності послуг через співвідношення «робіт» та «послуг», яке в свою чергу проводиться через відсутність уречевленого результату як основну ознаку послуги; 6) аналіз сутності послуг як різновиду благ, через аналіз сутності блага; 7) визначення сутності послуги через категорію «функції»; 8) розкриття сутності послуги через поняття економічних відносин та/або правовідносин; 9) визначення сутності послуги шляхом тлумачення її як зміни в стані інституційної одиниці [12, с. 85].

Усі договори з надання послуг наука цивільного права поділила на дві категорії: поіменовані, тобто ті, які знайшли своє легальне закріплення у відповідних главах ЦК України та не поіменовані – нормативне закріплення яких у главах ЦК України відсутнє. Договір про надання туристичних послуг належить до не поіменованих договорів.

Так, І. В. Зорін і В. А. Квартальнов під туристичними послугами розуміють «основні, необхідні для організації та проведення подорожі (розміщення, харчування, перевезення, екскурсійні послуги, послуги гідів-перекладачів, інші послуги в залежності від цілей подорожі) додаткові

туристичні послуги – не входять в тур і надаються за місцем відпочинку у міру виникнення потреби в них (торговельні послуги, послуги пошти та зв'язку, театральні вистави, шоу, послуги бару, таксі тощо); комплексні туристичні послуги – сукупність туристичних послуг, гарантованих путівкою» [13, с. 576].

У спеціальному Законі України «Про туризм», який регулює порядок надання туристичних послуг на території України, не дано визначення поняттю «туристична послуга», а дається визначення поняттю «туристичний продукт».

Туристичний продукт – попередньо розроблений комплекс туристичних послуг, який поєднує не менше ніж дві такі послуги, що реалізуються або пропонуються для реалізації за визначеною ціною, до складу якого входять послуги перевезення, послуги розміщення та інші туристичні послуги, не пов'язані з перевезенням і розміщенням (послуги з організації відвідувань об'єктів культури, відпочинку та розваг, реалізації сувенірної продукції тощо). Подібне визначення знаходимо в Законі Російської Федерації «Про основи туристичної діяльності в Російській Федерації»: «туристичний продукт – комплекс послуг по перевезенню і розміщенню, який надається за загальною ціною (незалежно від включення в загальну ціну вартості екскурсійного обслуговування та (або) інших послуг) за договором на реалізацію туристичного продукту [14].

М. М. Гудима вважає, що введення поняття «туристичний продукт» пов'язано з проведенням аналогії з російським законодавством у цій сфері, де відповідний законодавець кваліфікує відносини, що виникають між сторонами як договір роздрібної купівлі-продажу, очевидно розглядаючи «туристичний продукт» як «об'єкт», який можна продати. Але дана позиція є необгрунтованою, оскільки при укладенні договору на туристичне обслуговування та й після – туроператор залишається зобов'язаним перед туристом за дії третіх осіб, які безпосередньо надають послуги, що не можна сказати про договір купівлі-продажу. Також поняття «туристичний продукт» не є обгрунтованим терміном, оскільки в самій дефініції дається визначення через термін «послуги».

На думку Ю. Г. Коросташивець туристичним продуктом є сукупність речових (предметів споживання) і нематеріальних (у формі послуги) споживчих вартостей, необхідних для задоволення потреб туриста, що виникають в період його подорожі. До складу ж його, науковець включає тур, туристично-екскурсійні послуги, товари. Підтримує цю позицію і В. К. Федорченко, яка проводить розмежування поняття «туристична послуга» та «туристичний продукт» і, зокрема, зазначає, що туристична послуга може бути придбана і спожита тільки на місці її виробництва, а туристичний продукт може бути придбаний і за місцем проживання, але спожити його можливо лише в місці виробництва туристичних послуг. [15] На нашу думку, дане твердження не є обгрунтованим та не відповідає практиці укладення в туристичній практиці. Оскільки аналіз типових договорів [16], які укладають провідні туроператори з туристом, дає можливість зробити висновок про те, що предметом даних договорів є саме послуги, і в жодному випадку не йде мова про товари. Тобто предметом договорів на туристичне обслуговування є саме послуга, а не туристичний продукт.

Ряд авторів стоять на позиції, що предметом цього договору є турпродукт як товар або право на послуги, що реалізуються іншими фірмами, які не мають прямих договірних відносин з туристом. Інші ж автори вважають, що суть договору, спрямованого на надання туристичної послуги, полягає у виникненні в однієї особи (туриста) права по відношенню до контрагента вимагати надання останнім туристичної послуги, тим самим вважаючи предметом договору туристичну послугу і відповідно недопустимим визначення предмету як оплатної передачі товару (або майнових прав), адже це не лише не відповідає суті дого-

вору і самій туристичній відповідальності, але й фактично спотворює співвідношення названих категорій [17, с. 95].

Також вважаємо помилковим (необгрунтованим) вживання словосполучення «комплекс туристичних послуг», оскільки саме поняття туристична послуга передбачає собою поєднання не менше двох елементів, тому вживання «комплексна» не є термінологічно обгрунтованим.

На думку П. Р. Пуцентейло поняття «туристична послуга» включає:

- 1) взаємодію виконавця і замовника послуг (обслуговування);
- 2) процес надання послуги;
- 3) результат цих дій у вигляді «перетвореної продукції» чи «результату послуги».

Є. Г. Шаблова, відзначаючи специфічні ознаки послуги, відзначає наступні риси: невідчутність, нездатність до зберігання, одночасність надання і споживання, непостійність якості, ризик замовника отримати послугу, яка не відповідає його сподіванням або уявленням про якість [18, с. 12].

Цікавим є класифікація послуг Є. Д. Шешеніним, яка застосовується для туристичних послуг:

- нематеріальні послуги, тобто послуги, які не отримують матеріального результату, до яких в туризмі відносять послуги туристичної фірми, перевезення туриста в місце відпочинку, трансфер, надання платних автостоянок, телефонного зв'язку тощо;

- матеріальні послуги (роботи), які в якості самостійного виду послуг практично не використовуються;

- змішані послуги, які поєднують в собі як матеріальний, так і нематеріальний елементи, однак традиційно відносяться до нематеріальних послуг [19, с. 177].

Нездатність до зберігання, яка є ознакою послуги загалом та туристичної послуги зокрема. Тобто послуги не можуть бути збережені для подальшого «продажу». Якщо попит перевищує пропозицію, то ситуацію неможливо швидко змінити, як в ситуації з товаром. З іншої сторони, якщо пропозиція перевищує попит, то виконавці послуг отримують збитки. Нездатність до збереження означає, що існує необхідність застосовувати особливі заходи по вирівнюванню попиту і пропозиції, а саме:

- встановлення диференційованих цін;
- знижки;
- введення системи попередніх замовлень;
- системи раннього бронювання.

На думку деяких вчених, що займалися даною тематикою, одним із основних ознак туристичної послуги є нестійкість, оскільки якість – це те, що не можна обчислити чи об'єктивно оцінити [20, с. 41].

Складність визначення критерії якості пов'язана також з тим, що якість послуг не є стійким явищем, а тому в цивільному праві зазвичай встановлюються норми про те, що не повинен вчиняти виконавець, в зв'язку з чим, в підзаконних актах закріплюються або формальні критерії визначення якості, або застосовуються юридичні конструкції, в основі яких лежить негативний обов'язок.

Туристичні послуги, що надаються в Україні, визначені Державним класифікатором продукції та послуг ДК-16, розробленим у відповідності до класифікації діючої в Європейському Союзі. У 2003 році були розроблені та наказом Держспоживстандарту України від 08.12.2003 р. № 225 затверджені національні стандарти України: ДСТУ 4269:2003 «Послуги туристичні. Класифікація готелів», ДСТУ 4527:2006 «Послуги туристичні. Засоби розміщення. Терміни та визначення». Тому позиція деяких науковців про нестійкість та змінність якості не вважається доречною, оскільки як зазначено було вище, всі послуги, які є складовими елементами туристичної послуги проходять обов'язкову сертифікацію. Також в практиці укладення договорів про надання туристичних послуг туроператори все частіше застосовують норму, що якість послуг не залежить від суб'єктивного ставлення туриста до відповідного

туру [16], таким чином формалізуючи всі види послуг відповідно до державних стандартів.

Ще однією специфічною особливістю туристичної послуги, на відміну від презумпції особистого надання послуги виконавцем, є надання туристичних послуг суб'єктами, які не є в безпосередніх договірних відносинах із замовником (туристом). Так, відповідно до п. 9.1 «Ліцензійних умов провадження туropераторської та турагентської діяльності» «туropераторська діяльність – виключна діяльність. Туropератор не має права провадити інші види господарської діяльності, крім тих, що визначені Законом України «Про туризм» та цими Ліцензійними умовами» [21], тобто туropератор безпосередніми туристичними послугами (розміщення, перевезення та ін.) не надає туристу, оскільки обмежений ліцензійними умовами, за виключенням можливості супроводу керівника групи та послуг по оформленню в'їзних документів відповідно до п. 9.2.3 «туropератор має виключне право на посередницькі послуги з оформлення документів для виїзду за межі України з туристичною метою...» [21].

Комплексність – є однією з основних особливостей туристичних послуг, оскільки сама по собі туристична послуга, щоб стала як такою, необхідно поєднання не менше двох елементів (послуги по перевезенню, розміщенню) в протилежному випадку одинична послуга є послугою перевезення, готельною послугою, але не туристичною.

Туристичні послуги характеризуються обмеженістю у виробництві в порівнянні з попиту на них. Виробництво туристичних послуг обмежено не тільки об'ємами, але і місцем, і часом їх виробництва. При цьому час та місце виступають найчастіше важливішими обмеженнями ніж об'єм. Споживання туристичних послуг стримується не можливостями виробництва, а сезонністю і географією, які створюють значні додаткові транспортні витрати при споживанні туристичних послуг.

Як вище вже було зазначено, туристична послуга – є завжди поєднанням не менше двох послуг, які мають спе-

цифічну мету (задоволення потреб туристів), то доцільно було б розглянути детальніше їх елементи.

Як зазначає М. Б. Біржаков, в склад туристичних послуг можуть входити: бронювання послуг, включаючи перевезення і розміщення, оформлення в'їзних документів, зустрічі, проводи, трансфер, розміщення, харчування, екскурсії, атракції, медичний супровід і страхування, послуги гідів-перекладачів та інше забезпечення. Він виділяє всю можливу сукупність туристичних послуг на такі два види:

- Основні – необхідні для організації і проведення подорожі (розміщення, харчування, перевезення, екскурсійні послуги, послуги гідів-перекладачів). Їх також М. Б. Біржаков називає цільовими туристичними послугами, оскільки даний вид послуг, тобто тимчасовими, без наявності яких неможливе здійснення подорожі

- Додаткові – ті, які не входять в тур і надаються в місці відпочинку та споживаються по мірі необхідності в них (послуги торгівлі, послуги пошти та зв'язку, театральні вистави). Дані послуги можуть надаватися як для туристів, так і для місцевого населення [22, с. 10].

Подібною позиції дотримується і ЗУ «Про туризм», тільки дані елементи поділяє на «характерні» та «супутні» відповідно.

Висновки. Туристична послуга – це комплекс дій, розроблений туropератором за єдиною ціною, до складу якого входять як мінімум дві послуги пов'язані з перевезенням та розміщенням, а також інші послуги не пов'язані з розміщенням та перевезенням, що надаються суб'єктами туристичної діяльності, що не перебувають в договірних відносинах із туристом.

Туристична послуга є завжди поєднання не менше двох елементів, а саме послуги розміщення і перевезення та інші послуги, та носить комплексний характер.

Туристичній послугі притаманні такі специфічні ознаки як нездатність до зберігання, комплексний характер, обмеженість у виробництві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С. С. Об объекте права и правоотношения // Вопросы общей теории советского права. – М., 1960. С. 297.
2. Кротов М. В. Обязательство по оказанию услуг в советском гражданском праве. – Л., 1990. – С. 107.
3. Брагинский М. И. Договор подряда и подобный ему договоры / М. И. Брагинский. – М. : Статут, 1999. – 253 с.
4. Кабалкин А. Ю. Услуги в системе отношений, регулируемых гражданским правом / А. Ю. Кабалкин / Советское государство и право. – 1994. – № 8–9. – С. 79–88.
5. Борисов Б. А. Услуги, правовой режим реализации / Б. А. Борисов. – М., 1997. – 232 с.
6. Санникова Л. В. Услуги в гражданском праве России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.pravo.vuzlib.org/book_z1999_page_7.html/. – Назва з екрану.
7. Васильева В. А. Проблемы гражданского регулирования отношений с надання посередницьких послуг : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Валентина Антонівна Васильєва. – Івано-Франківськ, 2006. – 122 с.
8. Цивільне право України. Особлива частина : Підручник / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданника. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 612 с.
9. Василечко М. Послуга як об'єкт цивільних прав / М. Василечко // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (28-29 квітня 2005 р.) – Острог, 2005. – С. 219.
10. Жуков В. И., Юровский Б. И. Юридическая природа «услуги» / В. И. Жуков, Б. И. Юровский // Экспресс-анализ. – 1999. – № 15. – С. 21.
11. Венедиктова І. В. Щодо перспектив детермінації послуг / Ірина Валентинівна Венедиктова // Проблеми цивільного права та процесу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченій пам'яті професора О. А. Пушкіна (23 травня 2009 р.). – Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. – С. 52.
12. В. В. Резнікова. Співвідношення понять «послуга» та «роботи», «договір про надання послуг» та «договір подряду». – Вісник господарського судочинства. – 2012. – № 3 – 85 с.
13. Туристический терминологический словарь [И. В. Зорин, В. А. Квартальнов]. – М. : Советский спорт, 1999. – С. 576.
14. Закон Российской Федерации «Об основах туристической деятельности в Российской Федерации» от 24.11.1996 № 132.
15. Коросташивець Ю. Спільні та відмінні риси понять «туристична послуга» та «туристичний продукт» за законодавством України та інших держав / Ю. Коросташивець // Підприємництво, господарство, право. – К, 2010, № 7. – С. 105–108.
16. Договір на туристичне обслуговування. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.akkord-tour.com.ua/index.php/id/689/>. – Назва з екрану.
17. Гудима М. М. Визначення предмету договору про надання туристичних послуг / М. М. Гудима. – Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : збірник наукових статей. Івано-Франківськ. – 2010. – № 22 – С. 94–97.
18. Шаблова Е. Г. Гражданско-правовое регулирование отношений возмездного оказания услуг : автореф. дис. канд. юрид. наук. – Екатеринбург. 2002. – С. 12.
19. Шешенин Е. Д. Предмет обязательства по оказанию услуг // Сб. учен. труд. – Свердловск, 1964. – Вып. 3. – С. 177.
20. Толстова А. Е. Гражданско-правовое регулирование оказания туристских услуг в Российской Федерации : диссертация на соискание ученой степени канд. юрид. наук. – М. 2003. – 196 с.
21. Наказ Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва «Про затвердження Ліцензійних умов провадження тур операторської та тур агентської діяльності» від 11.09.2007 № 111/55.
22. Біржаков М. Б. Введение в туризм. СПб. : «Издательский дом Герда», 2002. – С. 192.